

İBN HALDÛN'UN TESPİTLERİNE GÖRE MEMLÛK DEVLETİ YARGI SİSTEMİ*

Morimoto KOSEI**

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Muhammed Tayyib KILIÇ
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

ÖZET

İbn Haldun Memlûk Döneminde 1384-1406 yılları arasında çeşitli kereler atanmak suretiyle altı defa başkadılık görevini ihdas etmiştir. İbn Haldun başkadı olarak atanınca Memlûk adlı teşkilatının büyük bir yozlaşmayla yüz yüze olduğunu görmüş ve bu kötü durumu islah etmek için bir takım teşebbüslerde bulunmuştur. Onun mevcut yapıyı islah yönündeki bu çabaları yerleşik düzeni rahatsız etmiş ve İbn Haldun çeşitli engellemelerle karşılaşmıştır. Elinizdeki bu makale İbn Haldun'un otobiyografik eseri et-Tarif'ten yola çıkarak, İbn Haldun'un başkadılık yaptığı dönemi, bu dönemin özelliklerini ve İbn Haldun'un konuyla ilgili değerlendirmelerini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: İbn Haldun, Memlûk, yargı sistemi, kadı, et-Tarif

ABSTRACT

What Ibn Khaldun Saw: The Judiciary of Mamluk Egypt

Ibn Khaldun had served six times as the chief judge in the Mamluk Period between the years 1384-1406. Once appointed chief judge he saw the corruption of the Mamluk Legal Administration and attempted a number of improvement to rehabilitate the poor condition. His attempts disturbed the existing structure and Ibn Khaldun faced various obstacles. This article has examined the period of Ibn Haldun's chief judge, the features of this period and Ibn Khaldun's assessments takes place on the subject based primarily on his autobiographic book (et-Tarif).

Key word: Ibn Khaldun, Mamluk, judiciary, judge, et-Tarif

GİRİŞ

İbn Haldûn'un kariyeri iyi bilinmektedir. O, on dördüncü yüzyılın ortasından

* Orijinal adı; What Ibn Khaldun Saw: The Judiciary of Mamluk Egypt, Mamluk Studies Review, VI, 2002, The University of Chicago. Bu makale ilk olarak Profesör Katsuji Fujimoto ve Ichiro Kato anısına düzenlenen Ortadoğu Tarihi ve Kültürü Üzerine Tartışmalar adlı eserde Japonca olarak yayınlanmıştır. Osaka, 1992, sayfa: 135-162, Heather Marsden tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

** Morimoto Kosei, Emekli Öğretim Üyesi, 1934 doğumlu, Kahire ve Kyoto Üniversitelerinde öğrenim gördü. Uzmanlık alanı ilk dönem İslam devletlerinin ekonomik yapıları ve Mısır bölgesindeki vergilendirme tarihi üzerinedir. Halen Nara / Japonya'daki Büyük Budist Tapınağında (Todai-ji) başrahitir.

itibaren Kuzey Afrika ve İspanya'nın siyaset sahnesinde oldukça aktifti ki burası büyük eseri *el-Mukaddîme*'yi yazdığı yerdir. İbn Haldûn daha sonra Mâlikî başkadısı (*kâdî'l-kudât*) olduğu Mısır'a gitmiştir. Mısır'a geldikten yirmi ay sonra Memluk Sultanı Berkuk'un (saltanatı: 784-91/ 1382-89, 792-801/1390-99) beklenmedik bir davetiyle 19 Cemâziyelahir 786/8 Ağustos 1384 tarihinde başkadılık makamına atanmıştır.¹ Yaklaşık on ay sonra bu görevden istifa etmiş fakat on iki yıl sonra ikinci defa başkadı olarak atanmıştır. Bundan sonraki süreçte istifalar ve yeniden atanmalar birbirini takip etmiş öyle ki 808/1406 tarihindeki vefatına kadar altı defa başkadı olarak hizmet etmiştir.

İlk atanmasından önce İbn Haldûn'un yargıç (*kadî*) olarak bir deneyimi bulunmamaktaydı. Adliye teşkilatındaki tek iş deneyimi kendisinin Mağrib'de bulunduğu yıllarda Merînî Sultanı Ebû Sâlim'in hizmetinde iken diğer işlerinin yanı sıra 762/1361'de Mezâlîm Mahkemesindeki yargıçlığıdır. Bununla birlikte O, siyaset ve ilimdeki birikimleriyle adlî idareye dair konularda da fevkalade fikirlerle sahip olmuştur.

Başkadı olarak atanır atanmaz mahkemelerin işleriyle yakından ilgilenmiş ve zaman içinde Mısır adlî teşkilatının görüntüsünün beklediği gibi olmadığı ortaya çıkmış ve bir çeşit kültür şoku yaşamıştır. Onun fark ettiği bu durumu otobiyografik eseri olan *et-Tarif bi İbn Haldûn ve Rihletihi Ğarben ve Şarken*'de kendi kapsamlı izahlarıyla açık bir şekilde kaydetmiştir.

Ne var ki İbn Haldûn'un Memlûk Adlî Teşkilatıyla ilgili değerlendirmeleri âlimler tarafından büyük oranda görmezden gelinmiştir. Hatta Escovitz'in yeni sayılabilecek ve bu alana has çalışması bile² bundan söz etmez. Bu nedenle, elinizdeki makale İbn Haldûn'un otobiyografisindeki gözlemlere dayanarak bu boşluğu doldurma niyetindedir ki İbn Haldûn'un gözlemleri dönemin sadece kurumlar tarihi perspektifinden bakılarak değerlendirilemeyecek bir takım yönlerini de tanıtmaktadır.

İBN HALDÛN'UN BAŞKADI OLARAK RESMEN İŞE BAŞLAMASI

İbn Haldûn Mısır'daki ilk kamu görevi olan Kamhiyye Medresesi'ne müderris olarak atanmasından kısa bir süre sonra³ Safer 786/Mart 1384 tarihinde mevcut Mâlikî başkadısı Cemalüddin Abdurrahman İbn Hayr'ın mahkemede yanlış bir karar vermesi sebebiyle Mâlikî hukukçular tarafından eleştirilmesi hadisesi meydana geldi. Bu eleştirinin neticesi olarak Cemalüddin, Sultan Ber-

¹ İbn Haldûn, *et-Tarif bi İbn Haldûn ve Rihletihi Ğarben ve Şarkan*, editör: Muhammed b. Tavîr et-Tancî (Kahire, 1951), 254; Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbu's-Sulûk li-Marifeti Duveli'l-Mülûk* (Kahire, 1939-1973), 3: 517, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Ref' u'l-isr an' Kudâti Mısır* (Kahire, 1957-1961), 2: 344, Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav-ül-Lâmi' fi A'yâni'l-Karni't-Tâsi'*, (Kahire, 1934-1936), 4: 146, İbn Khaldûn, *Le voyage d'Occident et d'Orient: autobiographie*, trans. Abdesselam Cheddadi (Paris, 1980), 153; Walter Joseph Fischel, *Ibn Khaldûn in Egypt: His public functions and his historical research, 1382-1406; A study in Islamic historiography* (Berkeley, 1967), 30-31.

² Joseph H. Escovitz, *The office of qâdî al-qudât in Cairo under the Bahrî Mamlûks* (Berlin, 1984).

³ el-Makrîzî, *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-Zikri'l-Hitâti ve'l-Asâr*, (Bulak, 1270 [1853]; Yeni baskı: Bağdat, 1970) 2: 364, Ebu Bekir b. Ahmed b. Kadi Şuhbe, *Târîhu İbn Kâdî Şuhbe* (Şam, 1977), 3: 131.

kuk'un gözünden düştü ve aynı yılın 3 Cemâziyelahir/23 Temmuzunda görevden uzaklaştırıldı. İki haftadan daha kısa bir süre sonra 19 Cemâziyelahir'de İbn Haldûn Sultandan göreve davet çağrısını aldı. İbn Haldûn Kale'ye (Kal'atülcebel) gitti ve boş bulunan Mâlikî başkadılığı görevini üstlenmesi emredildi. İbn Haldûn, bu tarz bir iş ile ilgili tecrübesinin bulunmadığını söyleyerek bu teklifi reddetti ama Sultan son derece kararlıydı ve İbn Haldûn sonunda görevi kabul etti. Sultan tarafından kendisine hilat ihsan edildi ve bir şeref nişânesi olarak "Velîyyüddin" lakabı verildi. Ondan sonra devlet ricali ve korumalarla birlikte kuzeye doğru Beynelkasreyn adı verilen Kahire'nin ana caddelelerinin bulunduğu yere götürüldü. Bu resmî tören meclis emiri (*emirü'l-meclis*) Altunbuğa el-Çobânî (792/1390) tarafından icra edildi. Altunbuğa el-Çobânî sarayda büyük bir güce sahip Türk generaldi. Altunbuğa, İbn Haldûn Kahire'ye geldikten kısa bir süre sonra onunla tanışmış ve İbn Haldûn'u Sultan Berkuk'a takdim etmişti. Resmî tören geleneklere uygun bir şekilde yapıldı. İlk olarak Nâsiriyye Medresesi'ne gelindi ve İbn Haldûn'un Mâlikî başkadısı olarak atanacağına dair ferman okundu.⁴ Daha sonra tören alayı caddeyi geçip Sâlihiyye Medresesi'ne gitti ve İbn Haldûn Mâlikî mahkemesinin başkadılık makamına oturdu.⁵

663/1265'te Sultan Baybars'ın (658-676/1260-1277) reformlarından beri Mısır Memlûkleri'nin adlî idaresi, dört hukuk mezhebinin başkadılarına emanet edilmişti.⁶ Bunlar arasında, Şafîî mezhebinin başkadısı en üst sıradaydı. Bu da muhtemelen reformlardan önce başkadıların her zaman için sadece Şafîî mezhebinden gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Böylece Şafîî başkadısı diğer mezheplerin kadılarından daha çok güce sahip olmuştu ki O, vasiyetlerin icrası ve yetimlerin mallarının idaresi gibi bir takım özel konularda yegâne yetkiliydi. Bu ayrıntılar bir yana, idarenin bizzat kendisi dört yargıcın elinde olmakla birlikte, başkadının tayin ve azil yetkisi İslamî geleneğe göre Sultana aitti. Dolayısıyla İbn Haldûn'un Sultan tarafından atanması da bir istisna değildi.

Eyyubî Sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin (637- 46/1240-49) tarafından kurulan ve Mısır'daki en güçlü medrese olan Sâlihiyye Medresesi İbn Haldûn'un mahkemesinin bulunduğu yerdı. Bu medrese dört hukuk mezhebinin hepsi için bir eğitim enstitüsüydü. Ve her mezhebin de bu medresede mahkemesi bulunmaktaydı. İbn Haldûn Mâlikî mezhebine ait mahkemeye yerleşti. Mahkeme, *eyvân* olarak bilinen yarı-kubbe şeklinde önü açık bir odada düzenlenmişti. Ayrıca başkadıların evleri de medresenin bir köşesinde konumlanmıştı.⁷

Birisi İbn Haldûn'u mahkemede gördüğünde onun bu iş için kendisini hazırlamış olduğunu düşünebilirdi. Özellikle yedi yıl önce daha Kuzey Afrika'da iken

⁴ el-Makrîzî, *Hitat*, 2: 382; Escovitz, *The office of qâdî al-qudât*, 196-197.

⁵ İbn Haldûn, *et-Tarif*, 254; el-Makrîzî, *Sulûk*, 3: 480, 513, 517; Fischel, *Ibn Khaldûn in Egypt*, 31.

⁶ el-Makrîzî, *Sulûk*, 1: 538-539; Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdî, *en-Nücûmüz'z-Zâhire fî Mülûki Misr ve'l-Kâhire* (Kahire, 1929-1972), 7: 121-122, 218; Escovitz, *The office of qâdî al-qudât*, 20-28.

⁷ el-Makrîzî, *Hitat*, 2: 374; Escovitz, *The office of qâdî al-qudât*, 192-196.

el-Mukaddime'de "Kadının (Yargıcın) Vazifeleri" adlı bölüme rast gelen bir kişi kesinlikle bu düşüncede olurdu.⁸ Bu bölümde İbn Haldûn, Halife Ömer'in (13-23/634-644) Kûfe kadısı Ebû Musa'ya verdiği söylenen ve yargılamanın çeşitli temel kurallarını içeren uyarıcı bir mektubunu alıntılıamaktadır. (Aslında mektup sahte gözükmetedir*). O aynı zamanda Büveyhî hukukçusu el-Mâverdi (450/1058) tarafından yazılan *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*'ye de başvurmuştur. İbn Haldûn, bu kitabın temel kanunları nasıl açıklığa kavuşturduğunu, yargıçlık mesleği ile ilgili şartları ve en sonda yargıcın mahkeme ile ilgili konularda bilgisi olduğu gibi mahkeme dışı belli başlı görevlerde de sorumluluklarının bulunduğunu açıklamaktadır.

Eserinden gözüktüğü kadarıyla İbn Haldûn Kuzey Afrika'da gözlemlediği mevcut İslam hukukuyla İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren var olan ve öğrenmiş olduğu hukuk geleneği arasında bir tenakuz olmadığını müşâhade etmiştir. Müslüman bir yargıcın yeterliliği ve görevleri ile adaletten ne beklediği vb. durumlar ile ilgili zihnindeki imajlar onun çalışmalarına göre tamamen teoriktir. Bu teorik görüşün yanı sıra O'nun medeniyet tarihiyle ilgili kendine has bir görüşü de vardı. Bu görüşe göre medeniyet gelişirken toplum da çürümeye meyyal hale gelecekti. Medeniyetin gelişmesi sosyal parçalanmanın tohumlarını da içinde barındırıyordu. O, her ne kadar içinde bulunduğu zaman diliminde Mısır'da yeni olsa da daha şimdiden yüksek ölçüde uygarlaşan bu toplumun manevi çürümesini hissetmiş ve böylece en gözde teorisinin örneklediğini görmüştür.

İbn Haldûn'un ideal yargıç tasavvuru böylece Mısır toplumunun gerçekliğinde bir ideal olarak kalmak zorundaydı. Buna rağmen, O, hukukî meseleleri bu yüksek idealde uyumlu bir şekilde yönetmeye çalıştı. Aşırı ihtiyatla uygulanan bu tarz bir çabanın o zamanın Mısır toplumunda büyük problemlerle karşılaşması kaçınılmazdı. Bununla birlikte İbn Haldûn bu tarz bir çabanın eksiksiz bir şekilde üstlenilmesine ikna edilmişti. O topluma ve hâmesi konumunda olan Sultana karşı sorumluluklarını yerine getiriyordu ve kendini büyük bir hevesle işine vermişti. Aşağıdaki satırlar onun otobiyografisinden alınmıştır:

Ben vazifelendirildiğim üzere Allah'ın hukukunun uygulanması için elimden gelen çabayı sergiledim. Olayları adaletli ve örnek olacak şekilde değerlendirmeye çalıştım. Davacı ve davalıyı bunların toplum içindeki statü ve güçlerine aldırmasızın eşit bir şekilde düşündüm. Daha zayıf olan tarafa yardım etmek suretiyle

⁸ İbn Khaldûn, *al-Muqaddimah*, yayınlayan E. Quatremere as *Prolegomenes d'Ebn-Khaldoun*, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres bibliothèques, vols. 16-18 (Paris, 1858), 16: 397-400; İbn Khaldûn, *The Muqaddimah: an Introduction to History*, çeviren: Franz Rosenthal (New York, 1958), 1: 452-456.

* Yazarın burada vermiş olduğu bilgiye katılmak mümkün değildir. Yargılama hukuku açısından son derece meşhur olan bu mektubun gerçekliği ve muhtevasıyla ilgili olarak bakınız; Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hilâfeti-Râside*, Beyrut, 1987, nr. 327, s: 425-427, Nâsir b. Ukayl e-Tarîfi, *Tahkîku Risâleti Umar'bnî'l-Hattâb ilâ Ebî Mûsâ'l-Eş'arî*, Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Riyad, sayı: 17, 1406/1407, s: 209-223, Abdusselem Arı, *Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arîye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, 2003, s: 85-99, Kenan Ayar, *Dört Halife Dönemi Siyasetinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, VII (2007), sayı: 4, s: 9-80, Mustafa Fayda, "Hulefâ-i Râşidin", DİA, XVIII/332 (Çeviren)

güç eşitsizliğini dengeledim. Herhangi bir taraf adına şefaatchiliği veya maruzatçılığı reddettim. Sadece kanıta dayanarak gerçeği bulmaya odaklandım. Gözüm, şahitlerin tanıklığından sorumlu (*tahammülü's-şehadet*) resmî görevlinin (müzekkînin) davranışlarının üzerinde oldu (*en-nazar fi'adaleti'l-müntesibin*). Bunlar arasında dürüst olmayan ve ahlakî zafiyeti olan bazı kimseler vardı. Besbelli ki adaletin idarecileri (*el-hükkâm*) bu insanları tam olarak araştırmamışlardı. Bu insanlar güçlü isimlerle, onların bağlantıları ile kendilerini kamufler etmişler, idareciler de bunların karakter kusurlarını gözden kaçırmışlardı. Müzekkîlerin çoğunluğu özel Kuran öğretmenleriydi veya emirler tarafından işe alınan lidere duacı kimselerdi. Bu sebeple adaletin idarecileri, bunların kusursuz karakterde olduğu inancıyla onları müzekkî kadrolarına yerleştirmişlerdi. Yargıçlar bu müzekkîlerin dürüst adamlar olduğu konusunda bilgilendirilmişlerdi (*fi tezkîyâtihim inde'l-kudât ve't-tavassuli lehüm*). Gerçekte ise ahlakî çürüme, büyük oranda müzekkîler arasında olmuştu. Bu tarz yaygın dolandırıcılık, idarî yozlaşma ve çürüme bir şahıstan diğerine yayılıyordu. Her ne zaman ki yanlış iş yapan birilerini bulduysam onları uyarıp, cezalandırdım.⁹

İbn Haldûn görevine atanır atanmaz hızlı bir şekilde adil bir mahkeme prosedürü kurmaya çalıştı. Tabii kaçınılmaz bir şekilde Mısır adliyesinin yozlaşmış dünyasına bir neşter vurmak gerekmekteydi.

MEMLÛK ADLİYE TEŞKİLATINDAKİ KATILIMCILAR I

et-Tarif den alıntı yapılan yukarıdaki pasaja göre “şahitlikten müzekkîler sorumludur” ifadesi düşünülmesi gereken ilk noktadır. “Tanık” ifadesi Arapçada *udûl* veya *şuhûd* olarak açıklanmaktadır ki daha ziyade çoğul olarak kullanılmakta veya *adalet* kelimesinden soyut isim olarak gelmektedir. Şahitlerin bulunması İslami mahkemenin bir gerekliliğidir ve tezkiye sisteminin sekizinci yüzyılın sonunda, Abbasilerin ilk dönemlerine kadar gittiği düşünülmektedir.¹⁰ Bu tarz bir uygulama esasen yargılamada şahitlerin tarafsızlığını ölçmek için kullanılan (*tezkîye*) karmaşık bir yapıdır. Müzekkîlerin bulunmasının adil bir mahkeme sistemini sürdürmeye ve adalet teşkilatının düzgün bir şekilde işlemesini temin etmeye matuf olduğu anlaşılmaktadır. Esasen İbn Haldûn'un yukarıdaki yazısında da belirtildiği üzere müzekkîlerin, bir yargıç tarafından değil adaletin uzmanlaşmış bir idarecisi tarafından (*hâkim*) atanması da dikkate değerdir.

Tezkiye sisteminden İbn Haldûn'un erken dönem eseri *el-Mukaddime*'de söz edilmektedir. Bu eserinde İbn Haldûn konuya tezkiyenin içeriğini tasvir etmekle başlar. Müzekkîler yargılama süresince yargıcın izniyle bir takım görevleri yerine getirirler. Bunlar; duruşma esnasında tanığı sevk ve idare etmek, insanların hakları, malları, borçları ve diğer hukukî muameleleri ile ilgili hususları muhakeme usulü belgesinde gösterildiği şekliyle kaydetmek gibi görevlerdir. İbn Haldûn, müzekkî için gerekli nitelikleri açıklamaya devam eder. Bunlar dini hukukla uyumlu dürüstlük ve ihlâstır. Müzekkî adaylarının bu yeterliliklere sahip olup olmadığını kontrol etmek ve bunların yaşam tarzlarını iyice araştırmak bir yargıç tarafından yapılmaktaydı. Bir aday uygun görüldükten sonra müzekkî

⁹ İbn Haldûn, *et-Tarif*, 254-255; İbn Khaldûn / Cheddadi, *Voyage*, 153-154

¹⁰ Ahmed b. Umer el-Hassâf (261 / 874), *Kitabu Âdâbi'l-Kâdî*, editör: Farhat Ziadeh (Kahire, 1978), 83-84; Emile Tyan, "Adl," *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., 1: 209-210; a.g.m, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam* (Leiden, 1960), 236-242.

olarak istihdam edilirdi. Yargıç davacıların durumlarını araştırmak üzere müzekkîyi şehre gönderirdi. Yargıçlar aynı zamanda bu profesyonel müzekkîleri delillerin gerçekliğini doğrulamak için de kullanırlardı. Ayrıca her şehirdeki müzekkîlerin kendilerine ait dükkânları ve tezgâhları vardı. Herhangi bir kimse ticari işlerle ilgili hukukî prosedürde bu müzekkîlerin şahitliğine başvurabiliyordu.¹¹

Bu durum İbn Haldûn zamanındaki İslam toplumunda müzekkînin günlük işinin ne olduğunun varsayıldığını göstermektedir. Yukarıda *et-Tarif*’ten alıntılanan bölümde müzekkîlerden söz edilse de durum bu tasvire pek de uymamaktadır. Bunların çoğunluğu güçlü emirler tarafından atanmıştı ve duruşmalarda en azından emirlerle bağlantıları bulunmaktaydı. Dolayısıyla müzekkîlerin duruşmalarda tarafsız bir şahitlik sağlamaları beklenemezdi. Eğer müzekkîlerden kaynaklanan bu bozulmanın kökü kazınmazsa adil bir yargılama imkânsız hale gelecekti. İbn Haldûn meseleyi çözmüş ve yıllar boyunca katmerleşen bu problemi ıslah etmeye çalışmıştır. Problemin çözümüne yönelik bir davranış kaçınılmaz şekilde ona düşman üretecekti. O, problemlerin bir kısmını şu şekilde açıklamaktadır:

Suçlu vicdanlara sahip olduklarını bildiğim bu müzekkîlerin tanıklık işine bir dur dedim. Ki bunların arasında mahkemeye bağlı çok sayıda kâtip (*küttâb*) ve umuma açık duruşma kayıtlarını tutan kişiler (*devâvînu'l-kudât*) bulunmaktaydı. Bu kâtipler, duruşma dökümanlarını (*daâvâ*) ve karar dökümanlarını (*hükûmât*) derlemekte hünerli olmalarının yanı sıra çeşitli akitleri ve sertifikaları düzenlemek için de emirler tarafından çalıştırılırlardı. Dolayısıyla bunların statülerinin diğer çalışanlardan daha yukarıda olduğu düşünülürdü. Yargıçlar, emirlerin gücünden çekindiklerinden dolayı emirler herhangi bir eleştiri durumunda kâtiplerini koruyabiliyorlardı. Bazı kâtipler en düzgün resmi belgeyi (*ukûdu'l-muhâkeme*) bile muhakeme usul hukuku açısından kötü niyetli bir şekilde değerlendirerek geçersiz kabul ediyorlardı. Statülerinden dolayı mükâfatlandırılmaları veya bir takım hediyelerin teklif edilmesiyle birlikte kâtipler kendilerini bu tarz görevlere atamak için can atmaya başlamışlardı. Vakıflar (*evkâf*) tipik bir örnektir. Kahire’de neredeyse hiç kimsenin bilmediği birçok vakıf bulunmaktaydı. Bu vakıflar da usulsüz işlemler açısından çok kolay bir avdı. Kötü niyetli bir kâtip bu vakfın mallarını satın almak isteyen bir kişi ile işbirliği yaparak bu malları özel mülk haline getirip, malları satın almak isteyen kişi için geçerli bir doküman hazırlayabiliyordu. Vakıf konusuyla ilgili olarak farklı mezheplerden olan hukukçular (*el-hükkâm bi'l-beled*) arasındaki görüş ayrılıkları (*ihtilâfü'l-mezâhib*) ile de zorlukların üstesinden geliniyordu. Vakıfların bu şekilde gasp edilmesini önlemek için idarecilerin çabaları tamamen görmezden gelinmiştir. Böylece vakıfların yabancı ellere geçmesi artmakta ve diğer akitler (*ukûd*) ve özel mülkler de aynı zamanda benzer bir riskle karşı karşıya kalmaktaydı. Allah’a güvenerek ve bana yapılan hareket ve aşağılamalardan korkmayarak bu tarz olayların kökünü kazımak için gerekli adımları attım.¹²

Yukarıdaki pasaj müzekkîler arasında bulunan hukuk mahkemelerindeki kâtiplerin hukuk bilgilerini, emirlerin de konumlarını kötüye kullanarak nasıl bir işbirliği içinde olduklarını ve suç ortaklığı yaptıklarını göstermektedir. Böylesi koşullarda, adil bir mahkemeden hiçbir umut yoktu. Mahkeme oturumları esnasında hazır bulunan müzekkîler ve mahkemenin sekreteryaya işlerini yapan di-

¹¹ İbn Khaldûn, *al-Muqaddimah*, 16: 404-405; İbn Khaldûn / Rosenthal, *The Muqaddimah*, 1: 461-462

¹² İbn Haldûn, *et-Tarif*, 255-256; İbn Khaldûn / Cheddadi, *Voyage*, 154-155.

vanü'l-kadâ kâtipleri genelde memurların farklı bir tipi olarak görülmüştür. Ancak İbn Haldûn'un ifadeleri mahkemenin sekreteryası işlerini yapan kâtiplerin aynı zamanda müzekkî olarak da kullanılabildiğini ve bunların çoğunlukla emirler tarafından işe alınarak kâtipler arasında daha üst bir konumda kabul edildiğini göstermektedir. Bu kâtiplerin ana hedefi kendi ceplerini doldurmak ve *vakıf* mallarını büyük oranda yağma etmektir. Hâlbuki İslam hukukunda *vakıf* mallarına en yetkili otorite bile dokunamazdı.

VAKIF MALLARININ HAKLARININ İHLALİ

İbn Haldûn'un zamanından önce de Memlûkler döneminde devlet idaresinde görevli bazı insanların *vakıf* mallarını kötü niyetle kullanmaları çeşitli keireler vaki olmuştur. Komplocu yargıçlar *vakıf* senedinde bulunan bir hükümden yola çıkarak vakfı geçersiz kılmışlar ve böylece vakıf malları devlet tarafından müsadere edilmiştir. Tarih kitapları, sultanlar tarafından yapılan bu tarz hareketlerin olaylarını kaydeder. Örneğin 709/1310 tarihinde Sultan Nâsır Muhammed'in (693/1293-94 / 698-708/1299-1309 / 709-741/1310-1341) başkadıları çağırdığı ve onlardan, kendisinden önce hüküm süren II. Baybars ve nâibi Sâlâr'ın devletin parasıyla devlete ait bazı malları (*beytül-mal*) satın alarak (*emlâk*) *vakıf* haline getirdiği, dolayısıyla bu *vakfın* geçersiz olduğunu kanıtlamalarının istendiği söylenmektedir. Nitekim bu iddia doğrulanmış ve Sultan, Emir, Kerek Valisi ve Sultanın şahsî mallarının idarecisi II. Baybars'ın mirasını tasfiye etmişlerdi. Böylece toplanan para, Sultan ile Emir'in hanımı olan Baybars'ın kızı arasında bölünmüştü.¹³

717/1317'de Sultan Nâsır Muhammed *vakıf* arazilerini başka arazilerle değiştirmek suretiyle daha çok vakıf arazisi elde etmek üzere bir plan yapmıştı. Ancak şöyle bir sorun vardı; bu araziler Kahire'nin Birkâtü'l-Fil bölgesindeydi ve Sultan II. Baybars tarafından çocuklarına vasiyet edilmişti. Bu sefer, Hanefî mezhebinin başkadısı Şemsüddîn el-Harîrî, Hanefî mezhebine göre *vakıf* arazisinin değişiminin mümkün olmadığını söyleyerek bu değişime karşı çıktı. Bunu duyan aynı mezhebe mensup bir başka kadı, Siracüddîn Ömer b. Mahmud bu durumu kendi kariyeri için bir fırsat olarak gördü. Sultana, kendisini başkadı olarak atarsa bu konuda Sultan'ın lehinde bir karar vereceğine dair söz verdi. O, başkadı oldu ve *vakıf* arazisinin mübadelesi meşrulaştırıldı. Çok geçmeden bu başkadı hastalandı ve sadece iki ay sonra öldü.¹⁴

Altı yıl sonra, 723/1323'te Sultan, 709/1310 tarihinde bir *vakıf* arazisini yasadışı bir şekilde elde etmek için tezgâh kuran ve sultanlığın özel mallarının idarecisi olan Kadı Kerimüddin'i tutukladı. Sultan, Kerimüddin'in malına el koymayı denedi ama vakfın değeri altı milyon dinara ulaşmıştı. O başkadılara vakıf arazisine el koymalarını emretti ancak Şafîî başkadı Bedreddin Muhammed İbn Cema'a buna karşı çıktı ve bu arazinin hukukî prosedüre tam olarak

¹³ el-Makrîzî, *Sulûk*, 2: 82; Escovitz, *Office of qâdî al-qudât*, 149.

¹⁴ el-Makrîzî, *Sulûk*, 2: 173-174.

uyan bir *vakıf* arazisini olduğunu belirtti. Bunun üzerine Sultan, Kerimüddin'e karşı yalan şahitlik yapmaları için müzekkileri işe aldı. Bu müzekkiler de mal varlığının tamamının vakıf arazisi veya herhangi bir kurala tâbi olmayan başıboş mal olduğunu, Sultanın parasıyla iktisab edildiğini, Kerimüddin'in kendi parasıyla elde edilmediğini söylediler. Sonuç olarak Kerimüddin'in vakıf hakları geçersiz sayıldı ve bütün mal varlığı Sultanın oldu. Memlûk tarihçisi el-Makrîzî (845/1442) Sultanın müsadere edilen malın bir kısmını vakıf olarak düzenlediğini ve bunu da *el-Vakfû'n-Nâsırî* olarak yeniden adlandırdığını yazar. Gerçekte ise araziye *vakıf* şartnamesine uygun bir şekilde düzenlememiştir.¹⁵

Daha ciddi bir olay ise yaklaşık otuz yıl sonra 754/1353'te meydana gelmiştir. Bu zamana kadar Sultan, generallerinin adeta kuklası olmuştu. Vezir İlmüddin İbn Zebûr tutuklanmıştı ve güçlü emir Sarğatmış, İbn Zebûr'un yürürlükten kalkmış olan malının *vakıf* haklarına sahip olmaya çalışmış ve daha sonra bu malları satmıştı. O, bu amacı gerçekleştirmek için yukarıda zikrettiğimiz 723/1323' te meydana gelen olayı hukukî emsal olarak kullanmaya çalışmıştı. Bu amaçla dört mezhebin başkadılarını Kale (Kal'atülcebel) içindeki adalet sarayına (*darul-ı adl*) çağırılmış ve İbn Zebûr'un *vakıf* haklarını geçersiz kılması için onlara baskı yapmıştı. Şafîî başkadı İzzeddin İbn Cemâ'a buna karşı çıkmış, Hanbelî başkadı Muvaffakuddin Abdullah da bu itiraza katılmıştı. Sarğatmış başkadılara "Kötülüklerinizle ülkeyi yok etmek mi istiyorsunuz?" diyerek açtı ağzını yumdu gözünü. Emir Sarğatmış Sultan Nasır Muhammed'in Kerimüddin'in *vakfının* yürürlükten kaldırılmasıyla ilgili kararı (*kadiyye*) alıntılarla tartıştı. Başkadı İzzeddin İbn Cemâ'a, Kerimüddin'in olayında meselenin, Kerimüddin'in mal varlığının Sultanın malını yönetmekten kaynaklanmasına, mevcut mal varlığının Kerimüddin'in kendi birikimleriyle değil, Sultanın parasıyla elde edildiğine dayandığını söyleyerek bu görüşü çürüttü. Kerimüddin'in *vakfının* bu temel esas üzerine iptal edilmesi hukukî olarak onaylanabilirdi. Ancak İbn Zebûr'un olayında kendisi vezir olmakla birlikte bütün zenginlik onun özel iş bağlantılarından kaynaklanmıştı. Bu zenginlikten kaynaklanan *vakıf* veya kişisel servete el koymak tamamen gayr-ı hukukiydi. İzzeddin İbn Cemâ'a'nın konuyla ilgili öne sürdüğü bu karşı çıkış destek gördü ve Sarğatmış'ın talebi reddedildi.¹⁶

Sarğatmış'ın başkadılardan görmüş olduğu bu muhalefet ve *vakfı* iptal etme konusundaki başarısızlığı kısmen onun gücünün kırılganlığından kaynaklanmış olabilirdi. O, Sultanın dul karısına İbn Zebûr'un vakfını iptal etmesi durumunda kendisine de bu maldan bir pay vereceğine dair söz vermişti. Ancak bu plan başarısızlığa uğrayıp kendisi hasta oldu. Ve diğer emirler tarafından baş valilik görevinden ayrılmaya zorlandı.¹⁷

Başkadıların güce karşı direndiği Sarğatmış gibi örnekler tarihî kayıtlarda

¹⁵ A.g.e., 243-244, 888; Escovitz, *Office of qâdî al-qudât*, 148-149.

¹⁶ el-Makrîzî, *Sulûk*, 2: 888-889; Escovitz, *Office of qâdî al-qudât*, 149-150.

¹⁷ el-Makrîzî, *Sulûk*, 2: 889.

oldukça nadirdir. Örnekler daha ziyade yargıçların nüfuz sahibi kimselerle entrikalar çevirme konusunda işbirliği yaptıkları şeklindedir. Bu örneklerden biri de 730/1330 tarihindeki Emir Kavsûn olayıdır. Kavsûn, Kahire'de Birkâtü'l-Fîl yakınlarında Züveyle kapısının dışında muhteşem bir cami inşa ediyordu. O, caminin arsasını genişletmeyi istedi ve bunun için de kendi arsasına bitişik bir *hamamı* satın almaya çalıştı. Bu hamam ise kendisinden önceki emir Cemalüddin Akkuş (710/1310) tarafından oluşturulan bir *vakfa* aitti, dolayısıyla bu hamamın alım-satımı hukukî değildi. Kavsûn, meseleyi yargıçlarla tartıştı. Neticede, Hanbelî başkadı Takıyyüddin Ahmed b. Umar onun gizli planına destek verdi. Söz konusu hamamın duvarı –muhtemelen Emir'in emriyle- beklenmedik bir şekilde yıkıldı. Arsada bulunan bazı tanıklar (*şuhûd*) ki bunlar aynı zamanda duvarın yıkım işini yapanlardı, başkadı Takıyyüddin Ahmed b. Umar'ın huzuruna çıktılar. Ve şu şekilde ifade verdiler; “Bu hamam kullanıma uygun olmayan döküntü bir hamamdır. Hamamın yakınında duran veya önünden geçen bir kişinin yaralanması muhtemeldir. Böylesi bir zararın olmaması açısından bu binanın satılması daha iyidir”. Onların ifadesi, düzenlenmesi gereken tanık raporunu sağladı ve başkadı, Hanbelî mezhebinin emlakın satılabileceği şeklindeki görüşüne göre kararını verdi. Tanık raporu taslak haline getirildiğinde müzekkîlerden biri “Allah biliyor ya ben bu sabah hamama gittim ve orada banyo yaptım. Ortada yanlış giden bir şey yoktu. Bu hamamın bir gün içinde harabe bir hamam haline geldiğine dair bir tanıklık, benim yapamayacağım bir şeydir” diyerek tanık raporunu imzalamayı reddetti ve imzalamadan ayrılıp gitti. Fakat onun yerine bir başka kişi tanık olarak çağrıldı ve o kişi raporu imzaladı. Tanık raporu Hanbelî mezhebinin görüşüne göre hazırlandı ve Emir Kavsûn hamamı *vakıf* haklarına sahip Emir Cemalüddin Akkuş'un oğlundan satın aldı. Makrîzî'ye göre bunların hepsi *vakfi* bertaraf etme konusunda hilekârlık ve aldatmada ortaklı.¹⁸

Birkaç yıl sonra, 733/1333'te, Emir Kavsûn (698/1299), Emir Şemsüddin Baysarî'nin bir *vakfa* ait olan Kahire'deki konağını satın almıştı. Baysarî'nin vakıf senedi hukukî formalitelere dikkat edilerek düzenlenmişti ve aralarında Şafîî başkadısı olmak üzere Takıyyüddin İbn Dakîku'l-İyd, Takıyyüddin İbn Razîn ve Takıyyüddin İbn Binti'l-Eaz gibi hukukçuların da bulunduğu yetmiş iki şahit tarafından bu *vakıf* senedi imzalanmıştı. Bununla birlikte, Kavsûn'a komplo kurma niyetinde olan Hanbelî başkadı konak için değer biçme belgesinin hazırlanmasına izin verdi. Değer olarak 200.000 dirhem belirlendi. Bunun 190.000 dirhemi konağın bedeli olarak 10.000 dirhemi de Baysarî'nin öksüz çocuğu için belirlendi ve resmi rapor buna göre tanzim edildi. Böylece başkadı, yukarıda belirlenen değer doğrultusunda konağın ve arsasının satışına izin verdi. Bu konak benzersiz bir ihtişama sahipti. Makrîzî bu olayı kaydetmek zorunda kaldığından dolayı kendini kötü hissettiğini yazmaktadır.¹⁹

¹⁸ A.g.e., 320-321; Escovitz, *Office of qâdî al-quḍât*, 150.

¹⁹ el-Makrîzî, *Sulûk*, 1: 880, 2: 362; Escovitz, *Office of qâdî al-quḍât*, 150-151. Escovitz'in kaydettiğine göre bu olay yanlışlıkla 723 olarak ifade edilmiştir. Doğrusu 733'tür.

Yukarıda tasvir edilen *vakıf* haklarının ihlalleri şüphesiz daha dikkate değer olaylardı. Bunun yanında muhtemelen tarih kitaplarında kaydedilmek için yeterli kadar önemi olmayan çok daha fazla ihlal olayları meydana gelmiştir. İbn Haldûn'un değerlendirmelerine göre açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır ki; mesele sadece sıradan kâtiplerden ibaret olmayıp başkadılar bile başkalarının mal varlıklarına veya *vakıf* haklarına el koymak için emirlerle işbirliği yapmıştır. Meselelerin bu durumundan dolayı, Bahrî Memlûk döneminin sonunda, İbn Haldûn'un Mısır'a gelmesinden önce, meydana gelen bir olay *vakıf* sisteminin varlığını ciddi biçimde sarsmıştı. Daha sonraları Burcî Memlûklerinin ilk sultanı olacak olan Büyük Emir (*emîrû'l-kebîr*) Berkuk 780/1379'da yargıçları ve büyük ulemayı çağırılmış ve onlardan Mısır ve Suriye'deki bütün *vakıfları* feshetmelerini istemişti. Bu *vakıflar* cami, medrese ve dergâh gibi dini kurumları destekliyor veya Memlûklerin veya emirlerin evlad-u iyalinin geçimlerini temin ediyordu. Tüm ülkenin *vakıf* sertifikaları umera ve ulema toplanmadan önce sunulur ve bu kişiler her yıl muazzam miktarlara ulaşan *vakıfların* kârları konusunda bilgilendirilirdi. Berkuk "Bu işlerin İslam ordularının zayıflamasına sebep olduğunu" söyleyerek bu konuda bir ihtarda bulundu. Şeyhülislam Siracüddin el-Bulkînî ise "camiler, medreseler ve dergâhlar gibi dinî kurumlar için ayrılan bu *vakıfların* İslam hukukçularının ve âlimlerin hayatlarını idame etmelerine yardımcı olduklarını söyleyerek" bu görüşe karşı çıktı. Bulkînî; "Hiç kimse bunları yürürlükten kaldıramaz. Hiçbir müslümanın böyle bir şeye hakkı yoktur. Eğer herhangi birisi böyle kötü bir şekilde *vakıfları* ortadan kaldırmak isterse o halde izin ver bütün hesaplarımızın toplanacağı tek bir merkez kurulsun. Böylece Sultanımız sahip olduğumuz *vakıflara* karşı büyük miktarda para istemediğimizi görecektir. Diğer taraftan şu *vakıflar* devletin parası kullanılarak dalkavuklar için satın alınmıştır. Bu *vakıflar* ise hukukî bir şekilde elde edilmediyse feshedilebilir" diyerek sözlerini tamamladı. Şafîî başkadı Bedreddin İbn Ebil Bekâ, Siracüddin el-Bulkînî'nin bu konuşmasına karşılık olarak idareye yağcılık yapmak amacıyla bütün ülkenin Sultana ait olduğunu, Sultanın istediği herşeyi yapabileceğini iddia etti. Askeri yargıç (*Kazasker*) el-Bulkînî, Sultanın tek bir adam olsa da yargıçları kendisinin atadığını, yargıçların Sultanın emirlerini yerine getirmemesi durumunda Sultanın onları kovabileceğini belirtti. el-Makrîzî, bu toplantının neticesinde Memlûk idarecilerinin bütün *vakıfları* feshedemeseler de bunların bir kısmını seçip ortadan kaldırdıklarını ve bu *vakıfları* "ikta"ya dönüştürdüklerini yazar.²⁰

MEMLÛK ADLİYE TEŞKİLATINDAKİ KATILIMCILAR II

Önceki bölüm İbn Haldûn'un Mısır'a gelmeden önce Memlûk idaresindeki *vakıf* mallarının sultanlar için nasıl cezp edici olduğunu göstermektedir. Bu husustaki kanunun sadece lafta kaldığı gözlenmiştir. *Vakıf* konusunda aç gözlü olan yönetici sınıf İslam hukukuna göre daimi bir görüş vermeleri için yargıçlar, kâtipler ve müzekkileri istihdam etmişler, bunlar da yöneticilere yardım ve ya-

²⁰ el-Makrîzî, *Sulûk*, 3: 345-347; Escovitz, *Office of qâdî al-qudât*, 152-153.

taklık etmek için kendi hesaplarına çalışmışlardır. İbn Haldûn'un *et-Tarif*'inden yapılan aşağıdaki alıntı bu uygulamanın nasıl derinden kök saldıgını göstermektedir. O, Memlûk toplumunun hatta mahkemesinin bile saygınlığını ve kutsallığını yitirdiğini açıkça hissetmiştir. Esas işleri hukuka uygun görüş vermek olan müftüler hakkında yazmış olduğu kısımlardan bu anlaşılmaktadır.

Dikkatimi Mâlikî müftülere (*ehl-i fütva*) verdim. Bunlar arasında tartışmacı olmalarıyla kötü üne sahip olan, davacılar (*husûm*) komplovari tavsiyelerde bulunan ve karar sonrası itiraz yollarını gösteren (mahkemede verilen karara karşı itiraz) hâkimler (*hükkâm*) bulunmaktaydı. Bu hâkimlerden bir kısmı hiçbir yeterliliğe sahip olmayan alçak insanlardı ve bunlar kendilerini hukuk âlimi veya tezkiye makamına (*adâle*) geçiş sonrasında da müftü veya müderris kadrolarına yerleştirmişlerdi. Böylece bu makamlar herhangi bir özen gösterilmeden dolmuştu. Kahire'nin nüfusunun fazla olmasından dolayı bu tarz alçak adamlardan da çokça vardı. Ve bu adamları tekde edecek, onların kapasitelerini değerlendirecek veya bunları uyuracak her hangi bir kimse de yoktu. Bunlar bu şehirde (Kahire'de) herhangi bir düzenlemeye bağlı olmadan serbest bir şekilde kararlarını verebilirlerdi. Her davacı, muhalifine karşı davayı kazanmasında kendisine yardım etmesi için bir müftü çalıştırır, ihtilaf durumunda problemi nasıl çözeceğine dair müftünün tavsiyelerini isterdi. Müftüler müşterilerinin memnuniyetini göz önünde bulundurarak tavsiyelerde bulunurlardı. Fakat bir olayda iki müftü farklı bakış açlarına sahipse görüşler (*fetâvâ*) basit bir şekilde birbirini yalanlardı. Daha kötüsü ise bir karar geçirildikten sonra müftülerin yanlış görüşlerini teklif etmeleridir. Bu tarz anlaşmazlıklar dört mezhep arasında sıklıkla olmaktadır. (Çünkü her mezhep konuyla ilgili farklı görüşe sahiptir). Böylece adil bir yargılama neredeyse imkânsız hale gelmişti. Kamuoyunun (âmmî) müftülerin yeterliliklerini (*ehliyet*) düzgün bir şekilde değerlendirme imkânı bulunmamaktaydı. Böylece bu yozlaşma hızla yayılmaktaydı ve düzeleceğine dair de hiç umut yoktu.²¹

et-Tarif'ten alıntılanan müftülerle ilgili bu tasvir genel olarak bir müftüden beklenenden biraz daha farklıdır. Uzun bir tarihi geçmişe sahip olan İslam hukuk tarihinde idareciler tarafından atanan müftüler daha ziyade başarılı, parlak İslam hukukçuları arasından rekabete dayanan bir eliminasyonla seçilmişlerdir. Müftülerin vermiş oldukları kararlar *fetva*, fetva verme eylemi de *fütva* veya *ifta* olarak adlandırılmıştır. İlk ifta sistemi Emevilerin Mısır valisi Eyyûb b. Şurahbîl'in Halife II. Ömer'in (99-101/717-720) emriyle, Cafer İbn Rebîa, Yezîd İbn Habîb ve Ubeydullah İbn Ebi Cafer'i Mısır'ın ifta işlerini yapmak üzere görevlendirmesiyle başlamıştır.²² Sistem, tarihin akışı çerçevesinde çeşitli değişikliklere maruz kalmış ancak Memlûkler döneminde müftüler Adalet Sarayındaki (*dâru'l-adl*) *iftâ* işlerini deruhte etmişlerdir. Her mezhepten birer müftünün atandığı bu görev en yüksek görevdir.²³

İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinde müftünün görevi halifenin başkanlık ettiği dini vazifeler arasında sınıflandırılır. Bu görev şu şekilde tanımlanmıştır:

Halife, müftülük makamına yalnızca araştırma sonucunda yeterliliklere sahip olduğuna inandığı din âlimleri ve müderrisleri getirmek zorundadır. Halife görevlerini yerine getirmelerinde müftülere yardımcı olur ve gerekli yeterliliklere sahip olmayanların bu görevde gelmelerini engeller. (Müftülük makamı) Halifenin koru-

²¹ İbn Haldûn, *et-Tarif*, 256-257; İbn Khaldûn / Cheddadi, *Voyage*, 155

²² el-Makrîzî, *Hitat*, 2: 332; İbn Tağrıberdî, *Nücûm*, 1: 238; es-Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîhi Misr ve'l-Kâhire* (Kahire, 1968), 1: 299. Cafer İbn Rebîa Araçları arasından, Yezid İbn Habîb ve Ubeydullah İbn Ebi Cafer de Mevâlî arasından seçilmişti.

²³ Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhü'l-Aşâ fî Sinâati'l-İnşâ*, (Kahire, 1964), 11: 207-208; Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire*, 219-224

mak zorunda olduğu Müslüman toplumun menfaatlerinden bir parçadır. Aksi takdirde yetersiz kimseler müftü olarak ortaya çıkarlar ve toplumu saptırırlar. Müderrislerin dini bilgileri öğretmek ve yaymak, bu amaçla da camilerde dersler düzenlemek gibi vazifeleri vardır. Eğer cami, idarecilerin yönetimi altındaki büyük camilerden biriye idareci daha önce de ifade edildiği üzere, cami imamına göz kulak olmalıdır. Müderrisler camide eğitim öğretim faaliyeti için yöneticiden izin istemelidir. Cami eğer sıradan, genel bir camiye izne gerek yoktur. Yine de, müderrisler ve müftüler kendilerini sınırlayıcı bir etkiye sahip olmalıdır. Onlara yetkinliklerinin bulunmadığı konulara girmemeleri söylenmelidir. Böylece doğru yolu göstermesi için kendilerine soru soranları yanlış yola sevk etmemiş olurlar. Bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: "Fetva verme işini oldukça cüretkâr bir şekilde yapanlar doğrudan cehennem gidenlerdir." Bu yüzden yöneticinin müftüler ve müderrisler üzerinde denetim hakkı bulunmaktadır ve görevlerini yapmaları konusunda kamu menfaatinin gerektirdiği şekilde onlara izin verebilir veya veremez. ²⁴

Yukarıda alıntılanan bölümden ortaya çıkan müftü portresi görünüşte *et-Tarif*'tekine benzemektedir ama aslında iki portre de farklıdır. Muhtemelen İbn Haldûn, Mısır Memlûklerinin adlî sistemindeki sıkıntıyı ve daha önceden aşına olduğu Mağrib İslam toplumuyla mukayese edildiğinde bir bütün olarak Memlûk toplumunun kültürel yozlaşmasını hissetmişti. *et-Tarif*'teki tasvir aşağıda şu şekilde devam etmektedir:

Ben bu kötü gidişatı düzeltmek için şartlanan ve bilgi eksikliği olan müftüleri (*ehlü'l-hevâ ve'l-cehl*) tutuklattım ve onları sert bir şekilde cezalandırdım. Bunlar arasında bilgisizliklerine rağmen insanların gözünü boyayan pek çok Mağribli de bulunmaktaydı. Bunların hiçbiri bizzat büyük bir âlimin (*şeyh*) ders halkasında tedris de bulunmamıştı ve özel metinlerde uzman değillerdi. Bunlar insanların duygularıyla oynayıp, mahkemeleri (*el-mecâlis*) saygıya hak eden şerefli insanların iftiraya uğradığı bir yere dönüştürmüşlerdi. Onlar, benim vermiş olduğum cezalardan dolayı benden nefret ettiler ve böylece kendileriyle aynı zihniyete sahip dergâhlardaki (*zevâya*) kişilerle işbirliğine gittiler. Onlara ödünç verilen bu sadakatin dindarlık görünüşü onları dinsizlikte kötü kullandıkları bir seviyeye getirmiş oldu. İyi insanlar (*ehl-i hukûk*) kaçınılmaz şekilde hakem olarak onları seçecekti onlar da şeytanın sesıyla ilahilerini söyleyip sonra da meselenin çözüldüğünü iddia edeceklereydi. Dinî açıdan lakayt olmalarından dolayı cehaletleri onları Allah'ın yasaları (*Ahkâmullah*) konusunda tehlikeye maruz bırakacaktır.

Ben Allah'ın yasalarına uygun bir şekilde onların art niyetli çevrelerini dağıttım ve onlara tâbi olanları falakadan geçirdim. Dergâhlardaki dostları güçsüz oldu böylece insanlar oraya gitmekten vazgeçtiler ve menbaları (birikimlerinin kaynağı) kurudu. Bu akılsız insanlar tabanlarını kaybedince çığına döndüler. Bunlar benim şerefimi lekelemeye çalışıp hakkımda yalan yanlış söylentiler yaydılar. Hatta Sultan bile benim hakkımda söylenen bu yanlışlardan dolayı sorgulamaya geldi. Sultan yine de onları dinlemedi; yapmış olduğum işlerin sonucu Allah'ın elindeydi. Böylece cahillere kulak asmadan cesaret ve sertlik yolunda yürüdüm. Rehberlerim olarak eşitlik ve dürüstlüğü aldım, adaletsizliğe doğru yönlendirmeleri tersledim, iftiralara uğramama rağmen prestij veya zenginliğin beni etkilemesini kesin bir şekilde reddettim. Bu tarz bir hareket meslektaşlarım tarafından benimsenmedi: Onlar benim nasihatimi reddettiler ve bana devlet memurlarını (*ekâbir*) sakinleştirme ve onların nüfuzlarını gösterme yoluyla kendi örneklerini takip etmemi tavsiye ettiler. Diğer bir ifadeyle, açıkça sonucu baştan belli olan davalarda yüksek rütbeli kimseler (*ayân*) lehine karar vermeliydim ve herhangi bir zorluk olduğu zaman da davayı reddetmeliydim. Çünkü (aynı yargılamaya çemberinin içinde) başka diğer yargıçlar da (*hâkim*) bulunmaktaydı. Bir yargıçın karar vermesi için hiçbir yükümlülük yoktu. Bu, yargıçların birbirlerine yardımcı olmalarının bir başka yolu. ²⁵

²⁴ İbn Khaldûn / Rosenthal, *The Muqaddimah*, 1: 451-452, İbn Khaldûn, *al-Muqaddimah*, 16: 396-397.

²⁵ İbn Haldûn, *et-Tarif*, 257-258; İbn Khaldûn / Cheddadi, *Voyage*, 155-156.

Memlûk dönemindeki tarihsel verinin her parçasını tetkik etmek gibi bir iddiamız olmamakla birlikte biz yukarıda yapılan alıntıda İbn Haldûn'un kendi zamanındaki müftülerle ilgili yapmış olduğu tasvirin oldukça gerçekçi olduğuna inanıyoruz. İbn Haldûn'un temel görüşlerinin bir özeti aşağıdaki gibidir:

1. O zamanlarda müftünün görevi davasıyla ilgili tavsiye isteyen her hangi bir kimseye bir çeşit hukuk danışmanlığı yapmak şeklindeydi. Müftüler bu rolü müşterilerine yardım etmek suretiyle yaptılar. Bu yardım da onların davalarını kazanmalarına imkân sağlayacak stratejik cevaplar vermek şeklindeydi. Bazen de mahkemenin vermiş olduğu karara karşı fetva vermek suretiyle mahkemeyi bir karışıklık içine sokmuşlardı.

2. Müftülerin sayısı oldukça fazlaydı. Bunlar arasında hiçbir niteliğe sahip olmayan kişiler de bulunmaktaydı. Fakat kendilerini hukukçu veya müzekkî olarak gerekli yeterliliğe sahip kişilermiş gibi takdim ediyorlardı. Bu tarz yetersiz müftülerin sayısının çok olması ve bunların tehditkâr bir hava oluşturmasından dolayı hiç kimse bunlara haddini bildiremedi veya bunların yeterliliklerini sorgulayamadı.

3. Kahire'de müftüler serbest bir şekilde fetva verirlerdi. Bunlar herhangi bir kısıtlamaya tâbi değillerdi. Her iki tarafta da davacılar mücadelelerinde müftü istihdam ederlerdi. Verilen fetvalar sıklıkla birbirini tekzip eder ve mahkeme tekrar bir karışıklığın içine düşerdi. Özellikle bu tarz ihtilaflar bir konu ile ilgili olarak dört mezhebin her birinin farklı görüşler verdiği durumda çokça yaşanır-
dı. Bu tip durumlarda adil bir yargılamaya varma umudu oldukça azdı.

4. Toplumun, müftülerin yeterliliklerini veya onların fetvalarının geçerliliğini değerlendirme imkânı olmadığından yozlaşma yayıldı ve kapsamı arttı; böyle olunca da ortadan kaldırma şansları bulunmadı.

5. Sahte müftüler arasında İbn Haldûn'un memleketi olan Mağrib'den de çok sayıda kişi bulunmaktaydı. Bunlar bir araya gelmişler ve zamanlarını mahkemelerde saygı duyulacak kişilere iftira atmak ve suçlamakla geçirmişlerdi.

6. İbn Haldûn'un cezalandırdığı dergâh grubuyla işbirliği yapan Mağribliler davalarında oldukça ateşliyidiler. Müftüler gibi onlar da müminler ve davacılar için müzakere teklif ediyorlar ve heybetli kâhin gibi bir duruş sergiliyorlardı. Bunun karşılığında da ceplerini dolduruyorlardı.

Kısacası, müftüler hilekâr hukukçulardı. Ama hepsi bu değildi. Mağribli bir grubun sorunu daha fazla dikkati hak etmekteydi. İbn Haldûn, Mâlikî bir başkadı gibi mahkemeye başkanlık yaptı ve Mağrib'de Mâlikî mezhebi mensupları bir hayli fazlaydı. Bundan dolayı İbn Haldûn'un mahkemesindeki davacılar arasında sadece Mısırlıların değil pek çok Mağriblinin de bulunduğu varsayılır. Mağriblilerden oluşan müftü grubu mahkemenin düşünmek zorunda olduğu baskıcı bir gruptu. Bu olgu hiç şüphesiz sadece Mâlikî ekolü için değil diğer mezheplerin mahkemelerinde de bulunmaktaydı. Kötü niyetli müftülerle dolu bir mahkemede güçlü bir hukuk tezahürünü sürdürmekle ilgili az bir umut ola-

bilirdi.

İbn Haldûn'un yargı sonrası *fetvaların* yayınlanmasını defalarca eleştirdiği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Şunu söylemeye gerek yoktur ki müftülerin *fetvaları* yayımlamaları – ve böylece mahkemenin yargılama yetkisini bütünüyle görmezlikten gelmeleri – bütün etkili figürlerin mahkemeyi kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmayı ümit ettiklerini göstermektedir. Mahkeme defalarca yeniden yargılamaya zorlanmakta ve mahkeme kararları çok sık bir şekilde alabora olmak durumunda kalmaktadır.

Böylece, nihayetinde mahkeme otoriteden mahrum olmakta ve İbn Haldûn'un da açıkladığı üzere bu gerçek yargıçların davranışlarında ortaya çıkmaktadır. Yargıçlar sık sık pozisyonlarına uygun rüşvet almaya başladılar veya lehte karar vermek için rüşvet kabul etmeye başladılar. Lehte karar verme imkânı olmadığı zaman da davayı reddediyorlar ve karar verebilecek başka yargıçların olduğunu söyleyerek bu tarz bahaneler ileri sürüyorlardı. Böylece kendi menfaatlerini koruyup kollayarak mahkemeden kaçıyorlardı.

Mısır Entellektüellerinin İbn Haldûn'u Değerlendirmeleri

İbn Haldûn aralarında resmi tanıkların, kâtiplerin, müftülerin ve yargıçların bulunduğu Memlûk adlî sisteminin bütün tabakalarındaki çürümeyi düzeltmeye çalıştı. Kaçınılmaz şekilde onun bu davranışları bir takım çatışmalara sebebiyet verdi ve onu istenmeyen kişi haline getirip ona karşı bir muhalefet dalgasının büyümesine neden oldu. *et-Tarif* adlı eseri bu olayların nasıl bir sonuca ulaştığını ifade etmektedir.

Buna göre Mağribli müftüler, dergâhda mukîm olan ve İbn Haldûn'u Sultana jurnalliyen kişilerle işbirliği yapmışlardı. Ayrıca kendilerini mesleklerini yapmaktan menetmelerinden dolayı İbn Haldûn'dan hoşnut olmayan müzekkîler de bunlara katılmıştı. Bunlar hep birlikte İbn Haldûn'un İslam hukukuna göre yargılama yapmadığına, toplumun oybirliği ile varmış olduğu (*kadiyyetü'l-icma*) konularda bile çok basit bir şekilde kendi görüş ve fikirleri doğrultusunda hüküm verdiğine dair şahitlikte bulundular. Bu tarz yalan yanlış pek çok suçlamada bulundular. Bu iftiracı adamların arasında kendileri için olumlu karar çıkartmaya çalışanlar olunca İbn Haldûn geçici olarak mahkeme işlerini askıya aldı. İbn Haldûn karşıtı hizipte yer alan davacılar hiç zaman kaybetmeden İbn Haldûn'un soruşturulması gerektiğini söyleyerek Sultan Berkuk'a bir dilekçe teslim ettiler. Muhtemelen aralarında bütün mezheplerden başkadıların ve Adliye Sarayının (*darü'l-adl*) müftülerinin de bulunduğu yargıçlar ve müftüler İbn Haldûn'u sorgulamak üzere çağrıldılar. Bu soruşturma konseyinin (*meclis-i hafli'n-nazar*) sonucunda İbn Haldûn sadece yasal olmayan yargılamalar yaptığı şeklindeki suçlamalardan değil Sultanın kulağına kadar giden komplolardan da temizlendi. Böylece İbn Haldûn kendisine karşı yapılan iddialara rağmen Allah'ın yasalarına göre yargılama yapmaya devam etme konusunda özgürdü.

Bu durum muhalif grubu ciddi bir şekilde öfkelendirdi ve bunlar yasal olmayan bir şekilde ayrıcalıklar kazanan ve şimdi de bunları kaybedeceklerinden

korkan Sultanın adamları ve etkili emirlerle işbirliğine gittiler. Onlar İbn Haldûn'a karşı öfke ateşini alevlendirecek bildikleri bütün hileleri kullanıyorlardı. Örneğin İbn Haldûn'un gerekli hukuk bilgisine sahip olmadığını, imtiyazlı kimselerin haklarını dikkate almadığını ve kendi adlarına arabulucuk teklifini reddettiğini söylüyorlardı. Sonuç olarak İbn Haldûn'a karşı bütün çevrelerde bir düşmanlık gelişti ve Sultana yakın bu kişilerle ilişkisi sıkıntılı oldu. Bütün bunların ortasında üzücü haber geldi ve İbn Haldûn'un Tunus'tan Mısır'a yolculuk yapan ailesinin içinde bulunduğu gemi İskenderiye yakınlarında fırtınaya yakalandı ve battı. İbn Haldûn bu koşullarda artık görevine devam edemeyeceğini hissetti ve başkadılık görevinden istifa etmeyi kafasına koydu. Arkadaşları ona yine de istifa etmesinin kendisini koruyup kollayan Sultanı kızdırabileceği yönünde tavsiyede bulundular o da görevinde kalmaya devam etti. Sonunda 7 Cemâziyelevvel 787/16 Haziran 1385'te Sultan izin verdi ve İbn Haldûn istifa etti. Onun yerine de Cemalüddin Abdurrahman İbn Hayr atandı.²⁶

İbn Haldûn'un otobiyografisi onun ilk başkadılık görevinden istifa etmesinin koşullarını bu şekilde tasvir etmektedir. O, hasımlarının adını doğrudan zikretmemektedir. Ancak meşhur hukukçu ve muhaddis İbn Hacer el-Askalânî'ye (773-852/1372-1449) göre İbn Haldûn'un baş düşmanları arasında er-Rakrâkî isminde bir adam bulunmaktadır.²⁷ el-Makrîzî, er-Rakrâkî'yi Şemsüddîn Muhammed er-Rakrâkî el-Mağribî adında *Hankâh Şeyhu* olarak bilinen Mâlikî Dergâhındaki Mâlikî bir alim olarak tanımlamaktadır.²⁸ er-Rakrâkî görevine 781 Rebülevvelinde/1379 Ocak veya Şubatında atanmıştı. Fakat 786 Cemâziyela-hir/1384 Temmuz veya Ağustos'unda -tam da İbn Haldûn'un başkadı olarak atandığı zamanda- görevden alınmıştı. İki ay sonrasında ise tekrar göreve iade edilmişti. O da İbn Haldûn gibi Mağribliydi.²⁹

İbn Haldûn Mağribli müftülerin cezalandırılmaya nasıl kızdıklarını ve dergâh ahalisiyle birlikte hareket ettiklerini tasvir etmektedir. İbn Haldûn dergâhlar hakkında ayrıntılı bilgi vermez. O basit bir şekilde Arapça *zavâya* (*zâviye*) sözcüğünü kullanır. Şüphesiz müftülerle birlikte komplo kuran dergâh sakinlerinden biri de Mağribli er-Rakrâkîydi. Rakrâkî açık bir şekilde İbn Haldûn'un, kendisine rakip olduğunu hissetmişti. Bir vesileyle Rakrâkî'ye İbn Haldûn'dan sorulduğunda O, İbn Haldûn'un İslam hukuku namına hiçbir şey bilmediğini sadece *ulum-u akliyyeye* dair önemsiz birkaç felsefî bilgiye sahip olduğunu, O'nun bu alandaki konuşmalarının insanları cezbetmeye tasarlandığını ve konuşmalarının (müzis-yen) Şeyh Şemsüddin el-Ammârî'den daha eğlenceli olduğunu ifade etmiştir.³⁰

İbn Hacer'e göre İbn Haldûn ve Rakrâkî arasında büyüyen anlaşmazlık İbn Haldûn'un soruşturma geçirmesine neden olmuştur. İbn Hacer'in anlatımına

²⁶ İbn Haldûn, *et-Tarif*, 258-260; el-Makrîzî, *Sulûk*, 3: 533; İbn Khaldûn / Cheddadi, *Voyage*, 157-158.

²⁷ İbn Hacer, *Ref' u'l-isr*, 2: 345

²⁸ el-Makrîzî, *Hitat*, 2: 421.

²⁹ el-Makrîzî, *Sulûk*, 3: 334, 357, 517, 518, 522.

³⁰ İbn Hacer, *Ref' u'l-isr*, 2: 345; es-Sehâvî, *ed-Dav-ül-Lâmi'*, 4: 147.

göre İbn Haldûn soruşturma komisyonuna er-Rakrâkî'nin elinde olduğunu iddia ettiği ve Sultana hitaben yazılan bir fetva sunmuştur. er-Rakrâkî elinde böyle bir fetva olmadığını söyleyerek bu iddiayı inkâr etmiştir. Belge incelendiğinde bunun sahte olduğu anlaşılmıştır. Sultan Berkuk bunu duyunca İbn Haldûn'u görevden azletmiş ve yerine 787 Cemâziyelevvel/1385 Haziran veya Temmuzunda Abdurrahman İbn Hayr'ı atamıştır.

Bu anlatım, İbn Haldûn'un soruşturma konseyi ile ilgili verdiği bilgilerden tamamen farklıdır. Bu durum İbn Hacer'in anlatımı konusunda bizi şüpheye götürmektedir. İbn Haldûn *et-Tarîf* inde, soruşturma konseyinden sonra kendi aleyhinde konuşanların faaliyetlerinin kendisiyle Sultanın şürekâsı arasında bir uyumsuzluğa neden olduğunu ve ailesini taşıyan geminin battığına dair talihsiz haberi duyduktan sonra da istifa etmeye karar verdiği ifade eder. Yalnız dostları ona görevine devam etmesini tavsiye etmiş sonunda Sultan ona istifa etmesi için izin vermiştir. İbn Kâdî Şuhbe'ye (851/1448) göre Hafsî Sultanı tarafından gönderilen ve İbn Haldûn'un hanımı ve beş kızının içinde olduğu gemi 786 Ramazan/1384 Ekim veya Kasım'ında kaybolmuştur.³¹ Bu, İbn Haldûn'un görevinden ayrılmasından tam yedi ay öncedir. Dolayısıyla haberin ulaşması için gereken zaman dikkate alındığında İbn Hacer'in anlatımına dair şüpheler ortaya çıkmaktadır. Bu durum aynı zamanda İbn Haldûn'la ilgili olarak onun objektif tarihçiliğini de sorgulamaya götürmektedir.

Memlûk hukukçuları ve tarihçileri Mağrib'e dışarıdan gelmiş olan, adlî teşkilatın başındaki başkadı İbn Haldûn'u nihâî noktada nasıl değerlendirmişlerdir? Sonra gelen el-Makrîzî (yaklaşık 766–845/1364–1442), Muhammed İbn Ammâr (769–844/1367–1441), İbn Hacer, İbn Tağriberdî (yaklaşık 812–740/1409–70) ve es-Sehâvî (830–902/1427–97) gibi tarihçilerin tamamı İbn Haldûn'u referans olarak göstermektedir. el-Makrîzî'nin, İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sini nasıl değerlendirdiği önceki sayfada tartışılmıştı. Aynı şekilde el-Makrîzî'nin tarih perspektifi, eserlerinin üslubu, anahtar kavramları takdim edişi ve çalışmalarında İbn Haldûn'dan etkilendiğine dair izlenimler de sunulmuştu.³² el-Makrîzî gerçekten de İbn Haldûn'a bir çeşit çıraklık yapmıştır. İbn Haldûn'un konuşmalarını kendi kulakları ile işitmiştir ve İbn Haldûn'la ilgili yazılarında parlak ifadeler kullanma eğilimindedir. el-Makrîzî, *el-Hitât* ve *es-Sülûk li marifeti düveli'l-mülûk* adlı eserlerinde İbn Haldûn'u "bizim muhterem hocamız (şeyhüna)" olarak referans göstermektedir.³³ Bununla birlikte İbn Haldûn'un başkadı olduğuna veya o zaman dilimi içinde Mısırlıların İbn Haldûn'a tepkileriyle ilgili hiçbir ifade de kullanmamaktadır.

Kahire'deki Müseylime Medresesi'nde Mâlikî müderris olan Muhammed

³¹ İbn Kâdî Şuhbe, *Târîh*, 3: 138.

³² Morimoto Kosei, "Qarâr-nomin ka, Qarrâr-nomin ka: Ejiputonomin ni kansuru Maqrîzî no kijutsu no kaishaku wo megutte" (Critical remarks on modern interpretations of al-Maqrîzî's description of Egyptian farmers), *Isuramu sekai* (The world of Islam) 16 (1979): 3–5.

³³ el-Makrîzî, *Hitat*, 1: 50, 2: 76, 190; el-Makrîzî, *Sulûk*, 3: 480, 517; es-Sehâvî, *ed-Dav-ül-Lâmi*, 2: 24; Fischel, *Ibn Khaldûn in Egypt*, 28-29.

İbn Ammâr, el-Makrîzî'nin meslektaşydı. İslam hukuku ve tarihini İbn Haldûn'dan okumuş ve o da İbn Haldûn'a övgüler düzmüştü. es-Sehâvî, İbn Ammâr'dan şu şekilde rivayette bulunmaktadır: "O, İbn Haldûn'un *Tarih*'ini aşırı bir şekilde övmüştür. Bu konuyla ilgili olarak *el-Mukaddime*'nin bütün ilim dallarını kapsadığını ve güzel sitili ile hiçbir kitabın ulaşamayacağı ulvî bir amaca ulaştığını ifade etmiştir. Gerçekten, bu çalışmalardan biri kitabın içeriğini tasvir etmeyen başlıklardır. Örneğin *el-Eğânî* (Şarkılar Kitabı) bu nedenle adlandırılmıştır. (Yazarı Ebu'l-Ferec el-İsbehânî).³⁴ el-Makrîzî gibi İbn Ammâr da İbn Haldûn'un adlı göreviyle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

İbn Hacer, el-Makrîzî ve İbn Ammâr'dan sonra bir müddet daha yaşamıştır. O, varlıklı bir ailede büyümüştü ve çeşitli medreselerde müderris olarak bulunduğu sıralarda çalışmasını tamamlamıştı. Eserleri temel olarak hadis konularıyla ilgiliydi. 51 yaşındayken adlî sisteme giriş yapmış, diğer görevlerinin yanı sıra 21 yıldan fazla bir süre aralıksız başkadi olarak hizmet etmişti. Aynı şekilde bu süre zarfında çeşitli kitaplarını da kaleme almıştı. Yaşamı boyunca ve daha sonrasında Mısır'daki dinî hukuk âlimlerinin namzedi olarak düşünülmüştür.³⁵ O muhtemelen gençliğinden itibaren İbn Haldûn'la tanışmaktaydı fakat el-Makrîzî ve İbn Ammâr'ın aksine onun himayesinde değildi. İbn Hacer'in İbn Haldûn'la ilgili görüşü konusunda es-Sehâvî şunu ifade etmektedir; el-Makrîzî ve İbn Ammâr İbn Haldûn'un *Mukaddimesi*'ni övmektedir. İbn Hacer onların övgülerine kısmen katılmakta fakat İbn Haldûn'un tarihi olayların (*ahbâr*) özellikle de Doğu'nun tarihiyle ilgili vermiş olduğu bilgilerin gerçekliğini kontrol etmediğini iddia etmektedir.³⁶

İbn Hacer'in *Ref'u'l-İsr an' Kudâti Mısır* adlı eserinin içeriği Cemâluddin Abdullah el-Bişbîşî (762-820/1361-1417-18) tarafından yazılan *Kitâbu'l-Kudât* adlı esere göre temellendirilmiştir. Fakat aynı zamanda ciddi boyutta olmamakla birlikte kendi görüşlerini de yansıtmaktadır. el-Bişbîşî, Piyasa Denetimi (Hisbe) görevini ifâ eden el-Makrîzî'ye görevi esnasında asistanlık yapmıştır.³⁷ Doğal olarak İbn Hacer'in *Ref'u'l-İsr an' Kudâti Mısır* adlı eseri İbn Haldûn'la ilgili olayları da nakletmektedir ki bunlar içinde İbn Haldûn'la er-Rakrâkî ve İbn Haldûn'u soruşturan komisyon üyeleri arasındaki ihtilaflar ve yukarıda zikredilen meseleler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışması boyunca İbn Hacer'in konuyu anlatım şekli tek düze değildir. Ancak aşağıda İbn Haldûn'un adlı yönetimiyle ilgili tasviri temsili bir anlatımdır:

İbn Haldûn, Mısır topraklarına geldiği zaman insanlar onu karşılamaya çıktılar ve çok sıcak bir şekilde onu karşıladılar. Ziyaretçilerinin ardı arkası kesilmedi. (Bununla birlikte) Sultan Berkuk onu Mâlikî başkadi olarak atadığı zaman kendisine pek çok sıkıntı getirmesine rağmen vazifesini hakkıyla ifâ etti. O bu görevi

³⁴ es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh li-Men Zemme Ehle't-Târîh* (Şam, 1349 [1930]), 27, 312; a.g.m., ed-*Dav-ül-Lâmi'*, 8: 232-234; Franz Rosenthal, *A history of Muslim historiography*, 2nd ed. (Leiden, 1968), 280, 497; Fischel, *Ibn Khaldûn in Egypt*, 28

³⁵ es-Sehâvî, ed-*Dav-ül-Lâmi'*, 2: 36-40; Franz Rosenthal, "Ibn Hadjar al-'Askalânî," *El*, 3:776-778.

³⁶ es-Sehâvî, *el-İ'lân*, 313; Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, 498.

³⁷ es-Sehâvî, *el-İ'lân*, 206; a.g.m., ed-*Dav-ül-Lâmi'*, 5:7; Rosenthal, *History of Muslim Historiography*, 428.

yerine getirirken herkesi rahatsız etti ve onun insanları azarlayan bu metodundan dolayı ona "Dürtücü" lakabı verildi. Bu gerçekten böyleydi çünkü İbn Haldûn hiddetlendiği zaman "Dürtün şu aptal herifi" diye bağırır, zalim adam ense derisi kızarcınaya kadar dürtülürdü. (Ayrıca) Diğer başyargıçlar onu selamlamaya geldiklerinde o asla ayağa kalkmazdı. Terbiyesizlikle suçlansa özür dilerdi. (Hatta mahkemede bile) Mağribli giysisini en ufak bir şekilde değiştirmemiş ve Mısırlı yargıçların giydiği elbiseyi hiç giymemiştir. Onun tüm yaptıkları, başkalarıyla çekişmekten hoşlandığını göstermektedir. O, Mısırlılar'a zalimce davranmıştır ve önemli pek çok şahsa ve müzekkilere karşı oldukça şiddetli muamelede bulunmuştur. Mağriblilerin İbn Haldûn'un başkadı olarak atandığını duydukları zaman şoke oldukları ve bunu Mısırlıların hukuk konusundaki bilgi yetersizliklerine atfettikleri söylenmiştir. Daha ileri bir itham ise hac görevini ifa etme üzere Mekte'ye yapmış olduğu yolculukta Mısır'da mola veren Tunus'un baş müftüsü İbn Arafe'den (716-803/1316-1401) gelmiştir. İbn Arafe "Biz başkadılık görevinin en prestijli görev olduğunu düşünürdük. Ancak ne zaman ki İbn Haldûn'un bu göreve atandığını duyduk, yanlış düşündüğümüzü anladık" şeklinde bir yorum yapmaktadır... Böylece İbn Haldûn Mısırlıların alışkın olmadığı bir tarzda başkadılık görevi yapmıştır bu da en nihayetinde İbn Haldûn'la er-Rakrâki arasında bir ihtilafın ortaya çıkmasına yol açmıştır. 787/1385'te İbn Haldûn görevinden alınıp da eski başkadı Abdurrahman İbn Hayr bu göreve tekrar atanınca halk sevinçten adeta havalara uçmuştur. Bu davranış halkın İbn Haldûn'dan nefretinin bir ölçüsüdür.³⁸

Böylece İbn Hacer İbn Haldûn'u Mısır geleneklerini uygulamayı reddeden kaba, görgüsüz ve küstah bir karakter olarak tasvir etmektedir. O aynı zamanda el-Bişbîşî'nin *Kitâbu'l-Kudât* adlı eserinden şunu da aktarmaktadır: "İbn Haldûn mükemmel bir hatipti ve davranışı kusursuzdu. Başyargıç olarak çalışmayı bıraktıktan sonra bütün bunlar apaçık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Fakat başkadı olarak atandığı zaman insanların arasına karışmayıp onlarla ilişki kurmamayı tercih etmiştir."³⁹ İlâveten, İbn Hacer'in bizzat kendisi şunu yazmaktadır: "İbn Haldûn bir defasında yargıçlık görevinden alınca nazik karakterinden dolayı pek çok takipçisini kendisine celbetti. O insanlarla yumuşak bir tartışma içine girmiş gibi gözükte. Gittiği her yerde hoş bir şekilde karşılandı. O emirlere ziyaret gerçekleştirmiştir. Ve onlara alçakgönüllü bir şekilde muamelede bulunmuştur."⁴⁰ Bu durum İbn Hacer'in, İbn Haldûn'un karakterini bilmediğini göstermez. Yine de, yukarıda yapılan tasvirlerden anlaşıldığına göre şu açık bir şekilde görülmektedir ki, İbn Hacer ne İbn Haldûn'un Mısır'ın adli sistemiyle ilgili görüşlerinden haberdardır ne de İbn Haldûn'un mahkemede sert önlemler almasının arkasındaki sebepleri bilmektedir.

Bütün bu olaylar İbn Hacer'in bu meselelere inandığını ve Tunus'un baş müftüsü ve İbn Haldûn'un ezeli rakibi olan İbn Arafe'nin rivayetlerini aktardığını göstermektedir.⁴¹ İbn Arafe'nin sözlerinin işin içine katılması İbn Hacer'in er-Rakrâki ve İbn Haldûn'a muhalif olanlarla aynı kampta durduğunu göstermektedir. Bu tarz bir duruş İbn Hacer'in toplumun üst kademelerine ait olması gerçeği ile ilgili olamaz: İbn Hacer uzun mesafeli ticaretten büyük bir servet yapan Kârimî tüccarların akrabasıydı ve kızlarından birini Memlûklere gelin vermişti.

³⁸ İbn Hacer, *Ref' u'l-isr*, 2: 342-343, 344-345.

³⁹ A.g.e., 344.

⁴⁰ A.g.e., 345.

⁴¹ İbn Haldûn, *et-Tarif*, 232, 244. Muhammed İbn Arafe ne 793 / 1391'de ne de 796 / 1394'te Mısır'a gelmemiştir. es-Sehâvi, *ed-Dav-ül-Lâmi'*, 9: 240-242.

İbn Haldûn'un durumunun aksine Memlûk sisteminin avantajlarından istifade etmişti ve sert gerçekler konusunda bilgisi yoktu. Toplumunu anlama konusunda ki bu eksiklik onun kusurlu tarih algısına yansımıştı. Nitekim bu durum Fatimilerin soy-sopuyla ilgili tartışmaya yapmış olduğu katkıdan bellidir. Bu tarz görüşler ışığında kendisinin el-Makrîzî'nin İbn Haldûn'a olan aşırı övgüsünü anlayamadığına dair iddiası şaşırıcı değildir.⁴²

İbn Hacer, İbn Haldûn'un 801/1399'da ikinci defa başkadı olarak atanmasını da ele almıştır. İbn Hacer burada İbn Haldûn'un ilk kez başkadı olduğunda mahkemeye nasıl başkanlık ediyorsa yine aynı şekilde başkanlık yaptığını ve ne yazık ki kadı nâibi Nureddin İbn Hallâl'in işten çıkartılmasından dolayı mahkeme işlerinin İbn Haldûn'a kaldığını ifade etmektedir. İbn Haldûn'un çürüten Mısır adlî sistemini islah etme isteği ne bu on üç yıllık süre zarfında ne de sonrasında azalmamıştır.⁴³ İbn Haldûn ikinci kez başkadı olarak atanmasıyla veya atanmasından sonraki süreçle ilgili kendisi bizzat bir şeyler yazmamıştır. Ancak metodunu değiştirmedeği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yargıçlar ve Nureddin İbn Hallâl gibi kendisine karşı olan adlî sistemin diğer üyeleri onu Sultanın divanına şikâyet etmişler veya insanlara rüşvet vermek suretiyle onun aleyhine kışkırtmışlardır. Fakat O, hala işini düzgün bir şekilde yapmaya devam etmiş ve davalılarla herhangi bir çıkar ilişkisine girmeksizin adil bir şekilde yargılama görevini ifa etmiştir.⁴⁴ Politikasında herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Bu tasvir İbn Hacer'in anlatımıyla da açık bir şekilde örtüşmektedir.

Tarihçi İbn Tağrıberdî İbn Haldûn'un ölümünden sonra aktif hale gelmişti. Hukukçu İbn Haldûn'la ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır; "İbn Haldûn oldukça sert bir kişiydi. Yargıçlık makamını en derin saygıyla yürütülecek büyük bir şeref makamı olarak kabul etti. Bu davranış ona takdir kazandırdı. O resmi makamların taleplerini geri çevirdi ve varlıklı kişilerin maruzatlarına kulak asmadı. Bunun sonucu olarak da bazı insanlar İbn Haldûn'u Sultana şikâyet etti ve Sultan sonunda İbn Haldûn'u başkadılık görevinden aldı..."⁴⁵ İbn Tağrıberdî'nin bakış açısı çok net bir şekilde İbn Hacer'in görüşünden farklıdır.

Son olarak es-Sehâvî'ye gelirsek, o İbn Tağrıberdî'nin aksine İbn Hacer'e "bizim muhterem üstadımız" olarak hayranlık duymakta ve onu büyük bir saygıyla yâd etmektedir. O, İbn Haldûn'un biyografisini detaylı bir şekilde yazmıştır fakat yazdıkları büyük ölçüde İbn Hacer'in yazdıklarına dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, es-Sehâvî'nin görüş açısı İbn Hacer'in bakış açısıyla aynıdır. Bununla birlikte o, İbn Hacer'in İbn Haldûn'la er-Rekrâkî arasındaki ihtilaf konularını ele alan bölümlerini ve İbn Haldûn'un soruşturulması meselesini dikkate almamıştır.⁴⁶

⁴² İbn Hacer, *Ref' u'l-isr*, 2: 347-348.

⁴³ A.g.m., 345-346.

⁴⁴ İbn Haldûn, *et-Tarif*, 350, 383.

⁴⁵ İbn Tağrıberdî, "el-Menhelü's-Sâfî" Paris Ms. Arabe 2071, fols. 49-50. Fischel, *Ibn Khaldûn in Egypt*, 34.

⁴⁶ es-Sehâvî, *ed-Dav-ül-Lâmi'*, 4: 145-149.

SONUÇ

Bu makale, İbn Haldûn'un *et-Tarîf* adlı eserini temel alarak Mısır Memlûkleri'nin adlî sisteminin bir resmini sunmaktadır. Neredeyse adlî sistemi oluşturan bütün insanlar, yargıçlarından tanıklarına, müftülerinden medreselerdeki ve dergâhlardaki müderrislerine kadar hepsi güçlü emirlerle bir çeşit işbirliğine gitmişlerdi. Ve bunlar kanunu kendi mafaatleri doğrultusunda uygulamışlardı. Kendi nüfuz ve zenginlik arzularını gerçekleştirmek için statüleri, makamları elde etmeye çalışmışlardı. Bu amaçla adliye teşkilatında çalışan kişilerin rolü, bilgi ve deneyimlerini hukukî boşlukları bulmak için kullanmak olmuştü. Hukuk yanlış yorumlanarak mahkeme kararlarıyla mücadele edilmiş bu durum da çok açık bir şekilde hukuk düzeninin yıkılmasına ve hukuka saygının azalmasına yol açmıştı. On dördüncü yüzyılın sonuna gelindiğinde bu alışkanlıklar Mısır toplumunda öyle kökleşmişti ki en ufak bir sürpriz bile uzun süreli bu geleneği tahrik olarak görülüyordu. İbn Haldûn işte böyle bir topluma medeniyet tarihiyle ilgili kendine has görüşleriyle yabancı biri olarak gelmişti. Mısırlı entelektüeller İbn Haldûn'un adlî sistemini destekleyip desteklememe konusunda ikiye bölünmüşlerdi. İbn Haldûn'un destekçileri arasında İbn Ammâr gibi birinin bulunması da önemlidir. Tarih kitaplarında İbn Ammâr'ın yargıç olmasına rağmen para veya mal gibi hediyeleri hiçbir zaman kabul etmediği gerçeği özel bir şekilde zikredilmektedir.⁴⁷ Rüşvetleri kabul etmeyen bir yargıç olarak o genel uygulamanın dışına çıkmıştı ve doğal olarak rüşvet alan hâkimlerin İbn Haldûn hakkında adil bir değerlendirmede bulunmaları mümkün değildi. Böylesi bir arka plana karşılık şüphesiz İbn Haldûn'un bizzat kendisi Memlûk adlî sistemini ıslaha çalışmış, bu yönde bir gayret göstermiş ancak başarısız olmuştü.

Kaynaklar:

- » Escovitz, Joseph H., *The office of qâdî al-qudât in Cairo under the Bahrî Mamlûks*, Berlin, 1984.
- » Fischel, Walter Joseph, *Ibn Khaldûn in Egypt: His public functions and his historical research*, 1382-1406; A study in Islamic historiography, Berkeley, 1967.
- » Hassâf, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer, (ö. 261 / 875), *Edebü'l-Kâdî*, editör: Farhat Ziadeh, Kahire, 1978.
- » İbn Khaldûn, *Le voyage d'Occident et d'Orient: autobiographie*, trans. Abdesselam Cheddadi, Paris, 1980.
- » İbn Khaldûn, *The Muqaddimah: an Introduction to History*, çeviren: Franz Rosenthal, New York, 1958.
- » İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, (ö. 852/1449), *Ref' u'l-isr an' Kudâti Mısır*, Kahire, 1957-1961.
- » İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, (ö. 808/1406), *et-Tarif bi İbn Haldûn ve Rihletihî Garben ve Şarkan*, editör: Muhammed b. Tavî et-Tancî, Kahire, 1951.
- » İbn Kâdî Şühbe, Takiyyüddin, (ö. 851/1448), *Târîhu İbn Kâdî Şuhbe*, Şam, 1977.
- » İbn Khaldûn, *al-Muqaddimah*, yayınlayan E. Quatremere as Prolegomenes d'Ebn-Khaldoun, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres bibliothèques, vols. 16-18, Paris, 1858.
- » İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf, (ö. 874/1470), *en-Nücümüz'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, 1929-1972.
- » Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, (Ö. 821/1418), *Subhü'l-Aşâ fî Sinâati'l-İnşâ*, Kahire, 1964.
- » Kosei, Morimoto, "Qarâr-nomin ka, Qarrâr-nomin ka: Ejiputonomin ni kansuru Maqrîzî no

⁴⁷ es-Sehâvî, *ed-Dav-ül-Lâmî*, 8: 234.

- kijutsu no kaishaku wo megutte" (Critical remarks on modern interpretations of al-Maqrîzî's description of Egyptian farmers), *Isuramu sekai (The world of Islam)* 16, 1979.
- » Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed, (ö. 845/1442), *Kitâbu's-Sulûk li-Marifeti Duveli'l-Mülûk*, Kahire, 1939-1973.
- » _____, *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-Zikri'l-Hitati ve'l-Asâr*, Bağdat, 1970.
- » Rosenthal, Franz, *A history of Muslim Historiography*, 2nd ed., Leiden, 1968.
- » Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, (ö. 902/1497), *ed-Dav-ül-Lâmî' fî A'yâni'l-Karni't-Tâsi'*, Kahire, 1934-1936.
- » _____, *el-İ'lân bi't-Tevbîh li-Men Zemme Ehle't-Târîh*, Şam, 1930.
- » Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin b. Muhammed, (ö. 911/1505), *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, 1968.
- » Tyan, Emile, "Adl," *El²*, 1/209-210.
- » _____, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden, 1960.